अथ पञ्चमोऽध्यायः।

---ooo---

न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १ ।। अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताश्च तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमो ऽध्याय आरभ्यतइत्यत आह। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति भाष्यम्। तस्यार्थमाह वार्त्तिककारः। जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि। (५२९।१) यद्यपि जातिनिग्रहस्थानभेदा जातिनिग्रहस्थानसामान्यलक्षणानन्तरं प्रथमे ऽध्याये युक्ता लक्षयितुं तथाऽप्येषां बहुत्वात्प्रमेयपरीक्षायां विलम्भोमाभूदपेक्षिता चासौ शिष्यैः। संशयादिपरीक्षां तु विना प्रमेयपरीक्षा न शक्यते। तस्मान्मुनिः शिष्यानुरोधेन परीक्षां तावद्वर्तयां बभूव। तदनन्तरमवशिष्टं जातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणं वर्त्तयति। जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलानां परीक्षा चानन्तरं प्रवृत्ता तदङ्गं च जातिनिग्रहस्थाने इत्यवान्तरसंङ्गतिरस्तीति सर्वमदातम्। विशेषोपयोगि सामान्यलक्षणमाह। तत्र जातिर्नामेति। प्रतिषेधबुद्ध्या प्रयुक्त इति शेषः। आह्निकारम्भमाक्षिपति। जातेः प्रयोगप्रतिषेधादिति। परिवर्जनं तु सामान्यज्ञानादिप भवन्न विशेषज्ञानमपेक्षतइति भावः। समाधत्ते नारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वात्। एतदेव स्मारयति स्वयं च सुकरः प्रयोग इति। प्राश्निकैः कतमा जातिरित्युक्ते स्वयं च सुकरः प्रयोग इति। अथ वा सद्विद्याविद्विषा अधिक्षिप्ते तत्वे अढद्धड्ढड़१४;नाय तन्निरासहेतावस्फुरति साक्षिणां पुरत एकान्तपराजयाद्वरं संदेहोऽप्यस्तु कथं चित्परपराजयोवेति बुद्ध्या पांशभिरिवावकिरन् जातिं प्रयुङ्क्ते। तेन हि लोके तत्त्वमवस्थापितं भवति। अन्यथा ऽसन्मार्गप्रवृत्तो लोकः स्यात्। न च नखचपेटादिभिर्विद्याविद्वेषिणो निराकरणे तदुत्थापितकुहेतुनिराकरणधीरस्ति लौकिकानाम्। तस्मान्न नखचपेटादय उपदेष्टव्याः शास्त्रकृतेत्यभिप्रायवानाह। साधुसाधननिराकरणार्थं वेति। अतत्त्वविषयत्वेन परमार्थतो ऽसाध्वपि साधनमढद्धड्ढड़१४;नाय दूषणस्याप्रतिभासनात्साध्वित्युक्तम्। लाभपूजाख्यातिकामश्चेत्यन्वाचये चकारः। प्रसिद्धं तावत्तत्वपरिपालने प्रयोजनं तस्मिन्सत्येतदप्यन्वाचीयतइत्यर्थः। मतान्तरं निराकर्तुमुपन्यस्यति। असाधुसाधनेति (५०३।२) तत्त्वविषयमपि साधनमसाध्विति विदितवान् वादकाले चाप्रतिभयाऽसाधुत्त्वोपपादनं न स्फुरति। असाध्येतदिति स्मरन्नेवासौ जातिं प्रयुङ्क्ते तदिदमुक्तमनभिज्ञतया साधनदोशस्येति। अथ वा जानन्नपि जातिं प्रयुङ्क्तो तस्य साधनस्य दोषप्रदर्शनार्थं प्रसङ्गव्याजेन मदीयं तावद्दूषणाभासम् एवं त्वदीयमपि साधनाभासं यदि त्वत्साधनं सम्यक् तदा मदीयमपि सम्यक् स्यादितिप्रसङ्गः तव्याजेन साधनं दूषयतीत्यर्थः। तदेतत्परमतं दूषयति। एतत्त्विति। जात्यभिधाने हि पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगश्चेति द्वयं निग्रहस्थानं तस्माद्बुद्ध्वेत्युक्तम्। अथ न बुध्यते तत्किमिति जातिं प्रयुञ्जीतेति। यो हि समादर्शनमात्रात्पूर्वाभ्यस्तमपि विस्मरति तस्य कैव कथा अननुसंहितपूर्वजात्युद्भावनस्येति भावः। एतेन बुद्धाऽबुद्धा वेति विकल्पासम्भवेनानैकान्तिके साधने प्रयुक्ते पञ्चानां साधर्म्यसमवैधर्म्यसमविकल्पसमसाध्यसमसंशयसमानां जातीनां प्रयोगः प्रत्युक्तः। पूर्वा परभाव इति। पूर्वस्य युक्तस्य साधनस्य युक्तमुत्तरम्। अपरस्यायुक्तस्य साधनस्यायुक्तमुत्तरमिति। ननु साधर्म्यसमादीत्युच्यते। न च वस्तुतः साधर्म्यसमादीनां साम्यमस्ति स्थापनया तथा सत्यजातित्वप्रसङ्गादित्यत आह। समीकरणार्थं प्रयोग इति। आभिमानिकंसाम्यं न वास्तवमित्यर्थः। साधर्म्यमेव समं यस्मिन् प्रयोगइति शेषः। तदिदमुक्तं समार्थः साधर्म्यसमार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्य इति। एवं वैधर्म्यमेव सममित्यत्र विग्रहे स्वरूपेण साम्यमुक्त्वा विशेषहत्वभावेन साम्यमाह विशेषहेत्वभावो वेति। ये त्वाहुः सर्वेष्वेवादपेशेषु सर्वासामेव जातीनां प्रयोग इति तान् प्रत्याह। सर्वापदेशव्याप्तिः सर्वजातिप्रयोगस्य (५३१।२)। अपदेशो हेतुवचनम्। ये पुनः साधर्म्यसम इत्यादौ समशब्दस्तस्य साधनवादिजातिवादिनोस्तुल्यार्थत्वाद् यादृशो वादी तादृशः प्रतिवाद्यपि साधर्म्येण द्वौ समाविति मन्यन्ते तान्प्रत्याह न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता सुमार्थः प्रतिवादी जातिवादी विवक्षितः

।। १ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २ ।। प्रतिषेधाविति सूत्रपूरणेन पुल्लिङ्गं समर्थयते। अन्यथा जातेः प्रकृतत्वात्समानाधिकरण्येन साधर्म्यवैधर्म्यसमे इति स्यात्। तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः कृते साध्यविपर्ययोपपत्त्यर्थमित्यर्थः। भाष्ये निदर्शनं क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगादिति। अस्ति खल्वात्मनः क्रियाहेतुर्गुणः प्रयत्नोऽदृष्टं वा लोष्टस्यापि क्रियाहेतुर्गुणः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोग इति। एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुत्वादाकाशवदिति। अत्र च साधनमाभासमुत्तरं च न जातिः विभुत्वस्याक्रियत्वेपन स्वभावतः प्रतिबन्धात्। तेनैतदुपेक्ष्य वार्तिककार उदाहरणान्तरमाह। यथा ऽनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वाद्। इदं तु सम्यक्साधनमुत्तरं त्वाभासमिति। साधर्म्योक्ते साधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते वैधर्म्यसमः। एवं साधर्म्योक्ते वैधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते साधर्म्यसम इति ।। २ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३ ।। कथं पुनरियं जातिः, अथ प्रकरणसमोद्भावनं सम्यगुत्तरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह। अनयोश्च साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरुत्तरम्। गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः (सू. ३)।। भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकमात्राद्धेतोर्गमकत्वं स्यात् ततो विशेषग्रहणाभावात्प्रकरणसमत्वं भवेत्। न त्वेवं भवति स्वाभाविकसम्बन्धभाजो गमकत्वात्। स्वभावसंबद्धं च कृतकत्वमनित्यत्वेन, न त्वमूर्त्तत्वस्य नित्यत्वेन स०वाभाविकः सम्बन्धः बुद्धिकर्मादौ व्यभिचारात्। तस्माद्गृह्यमाणविशेषत्वान्न प्रकरणसमः। यथा गोत्वाद्गौः सिध्यति स्वाभाविकप्रतिबन्धात्। नतु सास्नादिसंबन्धादिति भाष्यं सास्नादीत्यतद्गुणसंविज्ञनो बहुव्रीहिः। तेन व्यभिचारिणः शृङ्गादयो गृह्यन्ते। वार्त्तिकम् एकस०यानन्वयादेकस्याव्यावृत्तेः। (५३२।११) एकस्य सत्त्वस्य गवा ऽनन्वयाद् अश्वादौ व्यभिचारादनन्वयः। एकस्यैकशफत्वादेर्वैधर्म्यस्य गोष्वेवाऽव्यावृत्तेः महिषादावपि व्यावृत्तेरित्यर्थः ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ४ ।। साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः (सू. ४)।। उभयसाध्यत्वात्साध्यसमः। पञ्चानां जातीनां साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादित्यनेन पञ्चैव लक्षणानि सूचितानि। तानि च जातिसमाख्याभिर्मिथो विशिष्यन्ते। अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते यदैवं प्रतिवादी प्रसङ्गेन प्रत्यवतिष्ठते यदि घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दः तस्मादेव घटसाधर्म्याद्रूपादिमता ऽपि शब्देन भवितव्यम्। न चेद्रूपादिमान्मा भूत्तथा ऽनित्यो ऽपि। न चास्ति विशेषहेतुः कृतकत्वादनित्येन भवितव्यं न पुना रूपादिमतेति। सो ऽयं साध्यदृष्टान्तयोर्द्धर्मविकल्पाद्वैचित्र्याद्यत्रोत्कर्षं प्रसञ्जयति स उत्कर्षसमः। एवं तदेव साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैचित्र्यमपकर्षेण विशिष्यमाणमपकर्षसमस्य लक्षणम्। साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैचित्र्यात्स्वरूपेणा साध्यासाधनत्वप्रसङ्गजनने वर्ण्यावर्ण्यसमौ। साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पहेतुकवर्ण्यत्वनिबन्धनं तु हेत्वाद्यवयवोगित्वप्रसञ्जनं साध्यसमः। अत एवोभयसाध्यत्त्वादिति साध्यत्वं हेतुमाहमाध्य समस्य सूत्रकारः। भाष्यकारो ऽपि हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगीति ब्रुवाणस्तत्प्रसञ्जनं साध्यसमं मन०यते। तदेतद्वार्त्तिककृदाह। घटा वा ऽनित्य इत्यत्र को हेतुरिति। (५३३।९) न च यदि समाख्याभेदेन विशिष्यमाणं लक्षणपदं भिन्नार्थं तर्हि समाख्यापदान्येव लक्षणानि सन्तु कृतं लक्षणपदेनेति वाच्यम्। लक्षणपदसहितानामेव तेषां लक्ष्यभेदप्रतिपादकत्वादिति ।। ४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ५ ।। आसां षण्णां जातीनां प्रत्याख्यानम्। किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः (सू. ५)।। यस्य धर्मिणः साध्यधर्मेण स्वाभाविकसंबन्धः साधको धर्म उपपद्यतउपपन्नो भवति स धर्मस्तस्य साध्यधर्मस्य साधनं साध्यधर्म्मण्युपसंढिद्धड्ड१४;वयते। तथा च शब्देनेति। उपनयपदेनेत्यर्थः। यत्पुनरेतद्विभागजाविभगजविकल्पवन्नित्यानित्यविकल्प इति तत्राह। यथोत्पत्तिधम्रकत्वमन्वयव्यतिरेकि नैवं विभागजत्वम्। अयमर्थः विकल्पसममुत्तरं वदता हि यथा सत्युत्पत्तिमत्त्वे घटो न विभागजः इति व्यवस्थितो विकल्पः एवं सत्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि विभागजवच्छब्दो ऽपि नित्यो भविष्यति घटस्त्वनित्य इत्युक्तम्। तत्र तावदुत्पत्तिधर्मकत्वं यथा सत्यनित्यत्वे घटादौ दृष्टम् आकाशादिषु चासत्यनित्यत्वे न दृष्टं तेनानित्यत्वेन स्वभावप्रतिबद्धमवधारितं नैवमुत्पत्तिधर्मकत्वस्य विभागजत्वेनाविभागजत्वेन वा स्वाभाविकसंबन्धो गृहीतो येनोत्पत्तिमत्किं चिद्विभागजं किं चिदविभागजं न भवेत्। तस्मा द्विकल्पसमं

जात्युत्तरं वदता ऽतिनिर्बन्धेन विभागजत्वेन शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यं तत्रदमुपतिष्ठते यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेक्यनित्यत्वं प्रति नैवं विभागजत्वं शब्दनित्यत्वं प्रत्यन्वयव्यतिरेकीति। तद्ध्यसाधारणमित्यर्थः। असाधारण्यमाह। न हि किं चिच्छब्दादन्यद्विभागाज्जायमानं नित्यमानत्वं वा दृष्टम्। (५३४।१) ननु विभागजो विभागो ऽनित्योव दृष्ट इत्यत आह। थोक्तविशेषणमिति। कारणमात्रविभागपूर्वकः शब्दो विभागजस्तु विभागः कारणाकारणविभागपूर्वकः इति सिद्धं कारणमात्रविभागपूर्वकत्वमसाधारणमित्यर्थः ।। ५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ६ ।। षण्णां जातीनां प्रत्याख्यानमुक्त्वा वर्ण्यावर्ण्यसाध्यसमानामपरं प्रत्याख्यानमाह। साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः (सू. ६) इति। तव्याचष्टे दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवतेति। चतुर्दशविधजातिवादिनामिह दूषणमुपन्यस्यति। यत्त्वत्रोक्तं जातीनां पौनरुक्त्यमिति। लक्षणभेदाभ्यां किल लक्ष्यभेदाभेदौ लक्षणं चेदमेकमिति न षड्ङुत्ध्;जातयः तस्माद्विकल्पसमायामेवोत्कर्षसमादीनामन्तर्भाव इत्यर्थः। दूषयति। न पौनरुक्त्यम्। तत्तल्लक्ष्यपदसहितानि पञ्च लक्षणानि उभयसाध्यत्वाच्चेत्यनेन सह लक्षणानि षडिङुत्ध्;ति न केवलं लक्ष्य भेदात्प्रयोगभेददर्शनाच्च। शङ्कते। यदि लक्ष्यभेदाज्जातिभेदस्तत आनन्त्यमिति चेत्। निराकरोति। नानवधारणादिति। न लक्ष्याणामवधारणमस्त्येषामानन्त्यात्। लक्षणोपग्रहेण चतुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः। लक्ष्याणां लक्षणाभेदे ऽपि भेदे निदर्शनमाह। तथा हि प्रकरणसमैकेति। सुगममितरत् ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ८ ।। प्राप्त्यप्राप्तिसमाविति लक्ष्यपदम्। शेषं लक्षणम्। असत्साध्यते न तु सत्। प्राप्तं सत्। असतः प्राप्त्यसंभवात्। तस्मान्न साध्यम्। अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन गङ्गा सागरं प्राप्ता सागरेणसङ्गता सागरेणाभिन्ना तद्वदेवाभिन्ने; चेत्साध्यसाधने नास्ति साध्यसाधनभावः तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। अप्राप्तिसमस्तु स्फुट एवेति। ननु प्राप्त्यप्राप्तिसमयोर्मिलितयोः साधनप्रतिषेधस्यैकत्वात् कथं प्राप्त्यप्राप्तिसमौ भिन्नावित्यत आह। अनयोर्भेदोपदेशो विवक्षात इति (५३५।९)। साधनप्रतिषेधस्यैकत्वे ऽपि प्राप्य वा ऽप्राप्य वेति विकल्पभेदाद्भेदविवक्षेत्यर्थः। अभेदविवक्षायां त्वेकमेवोत्तरम्। यथा वृक्षाणां बहुत्वं विवक्षित्वा बहुवचनप्रयोगो वृक्षा इति तद्बहुत्वसंख्यायाव एकत्वं विवक्षित्वैकवचनम् एकं वनमिति। उदाहरणेन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमिति जातिसामान्यलक्षणं मन्वानो देशयति। जातिलक्षणाभावादिति परिहरति। न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति। सूत्रे नोदाहरणसाधर्म्यं विवक्षितमपि तु येन केन चिद्विद्यमानेनासाध्येन साधर्म्यम्। अप्राप्तेन वा हेतुना साधमर्यमिति न सामान्यलक्षणायोग इति ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ९ ।। प्रत्याख्यानम्--- घटादिनिष्पत्तिदर्शनादिति सूत्रं, तव्याचष्टे मृत्पिण्डङुत्ध्;प्राप्तानां दण्डङुत्ध्;ादीनां न गङ्गासागरवदविशेषः। मृदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेनेति। (५३६।२) साध्यं कर्म तच्च मृदवयवास्ते च सिद्धा एवेत्यव्यभिचारः। घटस्तु फलं न साध्य इति भावः। कोऽप्राप्त्यर्थ इति।अप्राप्तस्य साधकत्वे ऽतिप्रसङ्गः इति भावः। उत्तरं परस्परोपश्लेषमन्तरेण साधकत्वमिति। अन्यथा तूद्देशेनायं प्राप्त एव। यदुद्देशेनाभिचारः श्येनादिना क्रियते तस्यैव प्रत्यवायो भवति नान्यस्येति नियमः। अत्रापि हेतुत्वं क्रियां प्रति दृष्टम्। यथा पङ्काख्यायां भुवि। सुगममन्यत् ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ९ ।। १० ।। ११ ।। दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ (सू. ९)।। दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तस्यानपदेशात्प्रसङ्गपसमः साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद्धेत्वाद्यवयवं प्रसञ्जयति। पञ्चावयवप्रयोगसाध्यतां दृष्टान्तस्य गतस्यानित्यत्वस्य प्रसञ्जयतीत्यर्थः। प्रसङ्गसमस्तु दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रमाणमात्रसाध्यतामित्यपौनरुक्त्यम्। भाष्यं साधनस्यापि। दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्पय साधनं प्रमाणं वाच्यमिति। वार्त्तिकं घट एव तावदनित्य इत्यत्र को हेतुरिति। अत्र किं प्रमाणमित्यर्थः। भाष्यं प्रतिदृष्टान्त उदाढिद्धङुड़१४;नयते। किंयाहेतुगुणयुक्तमाकाशमक्रियं दृष्टं तस्मादनेन प्रतिदृष्टान्तेन कस्मात्। क्रियाहेतुगुणयोगो निष्क्रियत्वमेव न साधयत्यात्मन इति शेषः। यदि पुनरियमनैकानितकदेशना स्यात् क्रियाहेतुगुणयुक्तस्याप्यक्रियत्वं दृष्टं यथा ऽऽकाशस्येति तद् एतत्सदुत्तरं स्यात्। न त्वेवमेतदिति जातिः। शङ्कते। वाय्वाकाशसंयोगस्येति। निराकरोति। न तत्समानधर्मोपपत्तेः। तत्समानधर्मणो धर्मिणः क्रियावत्त्वोपपत्तेः। यदि तथाभूतएवाकाशे कस्मान्न

करोतीत्यत आह यस्त्वसाविति। (५३७।१) यस्तु मन्यते कार्योत्पादैक्यव्यङ्न्यमेव कारणं न दृष्टकार्यकारणसाधर्म्यव्यङ्न्यमपीति, तस्य दूषणान्याह यदि चेति। यदि प्रज्ञापनार्थमुत्तरं नाप्रज्ञातो दृष्टान्तः। तत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यादिति शेषः। स च कथमहेर्तुन स्यादिति (५३८।१) कथं हेतुः स्यादिति। अभ्युपगमादिति। मदीयस्य च दृष्टान्तस्याभ्युपगमान्न त्वदीयो दृष्टान्त इत्यर्थः। अथैवं प्रयुङ्क्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातान्न दृष्टान्तो मदीयस्यादृष्ट्टान्तत्वे साध्ये प्रतिदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्या दृष्टान्तता साध्या, स चेन्न दृष्टान्तः मदीपस्यादृष्टान्तता साध्येति व्याहतमित्यर्थः ।। ९ ।। १० ।। ११ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १२ ।। प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः (सू. १२)।। उदाहरणपुरःसरं भाष्यकारो व्याचष्टे अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्त इति। तदश्रावात्कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्वं प्राप्तम्। नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां राश्यन्तराभावादिति ।। १२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १३ ।। तस्य प्रत्याख्यानम्। तथा भावापदुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः। (सू. १३)।। नित्यत्वेन हि शब्दस्य धर्मेणानुत्पत्त्या प्रत्यवस्थेयम्। न चानुत्पन्नः शब्द इति नित्य इति चानुत्पत्तिधर्मक इति च सम्भवति। उत्पन्नस्तृत्पत्तिधर्मा च शब्दश्चानि त्यश्चेति नानुत्पत्त्या शक्यं प्रत्यवस्थातुमित्यर्थः। कारणोपपत्तेरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। यदुक्तं कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्वं प्राप्तमिति तत्राह वार्तिककारः। ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारक इति। कारको हि हेतुर्निवर्तमानः स्वकार्यं निवर्तयति न तुज्ञापकस्तदभावे ऽपि भूमौ चिरनिखातानां निध्यादीनामनिवृत्तेरिति। ततश्च विशेषण मनर्थकं प्रागुत्पत्तेरति। (५३९।४) प्रागसतो हि सत्तासम्बन्ध उत्पत्तिः प्रागपि चेदसावभ्युपगतः प्रागिति विशेषणमनर्थकम्। उत्पत्तेरभावे सदैवानुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः। अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्तिसमैवेयं जातिरिति मत्वा ऽस्या उत्तरमाहुः यदैवंमुच्येत प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति तदर्थादप्रयत्नानन्तरीयकत्वे नित्यत्वमुक्तं भवतीत्यर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमैवेयं जातिरित्यभिमानः। एवं कृते तएवास्यां जातावुत्तरं ब्रुवते नायं नियम इति। तदेतत्परेषां मतं दूषयति। एतत्त्विति। शङ्कते। जातिलक्षणाभावान्नेयं जातिरिति चेत्। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः न चानुत्पत्तिसमायाः साधर्म्यं वैधर्म्यं वा ऽस्ति केन चिदित्यर्थः। निराकरोति। नानुत्पन्नैरहेतुभिः सारूप्यादिति। यथा ऽनुत्पन्नास्तन्तवो न पटस्य कारणं तथा शब्दोत्पत्तेः प्रागनुत्पन्नं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं नानित्यत्वस्य कारणमिति साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमित्यस्ति सामान्यलक्षणमित्यर्थः। एतावता चार्थापत्तिसमाया अनुत्पत्तिसमातो भेदो दर्शितः इहानुत्पन्नैरहेतुभिः साम्येन कार्यप्रतिषेधात् अर्थापत्तिसमायां वाक्यार्थविपरीतारोपेण प्रतिषेधादिति ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १४ ।। सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमः (सू. १४)।। दृष्टान्तः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य हेतोर्घट इति। यथा हि विशेषदर्शनं निश्चयस्य कारणमस्तीति निश्चयोत्पत्तिरेव साधर्म्यदर्शनमात्रमस्ति संशयस्य कारणमिति संशयेनापि भवितव्यमित्यर्थः। सूत्रार्थप्रयोजनमाक्षेपसमाधानाभ्यां स्फुटीकरोति। संशयसमा साधर्म्यसमाया इति ।। १४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १५ ।। अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम्। साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुश्रयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः (सू. १५)। न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमपि तु विशेषादर्शनसहितं विशेषदर्शने तु तद्रहितं न कारणमिति सूत्रार्थः। उभयथा वेति। साधर्म्यविशेषदर्शनाभ्यामित्यर्थः। नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्येति। नित्यं संशयकारणत्वानभ्युपगमात्साधर्म्यस्येत्यर्थः ।। १५ ।। उश्रयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः। (सू. १६)।। उपलक्षणं चैतद् उभयसाधर्म्यादिति। उभयवैधर्म्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। एतद्व्याचष्टे भाष्यकारः उभयेन नित्येन चानित्येन चेति। द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्प्रतिपक्षं प्रवर्तयति नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति। अथ द्वितीयसाधनप्रवृत्तौ प्रथमस्य साधनस्य किं भवतीत्यत आह। एवं च सति प्रयत्नांनन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न प्रकरणमतिवर्तते। मा ऽतिवर्त्तिष्ट प्रकरणं को दोष इत्यत आह। प्रकरणानतिवृत्तेर्निर्णयानतिवर्त्तनम्। निर्णयानिष्पत्तिरित्यर्थः। एवमानित्यसाधनवादिनं

प्रत्युत्तरं दर्शयित्वा नित्यसाधनवादिनं प्रत्याह। समानं चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमान इति। तदेवं साधर्म्येण प्रकरणसमद्वयमुक्तं तथा वैधर्म्येण प्रकरणसमद्वयं नित्यानित्यसाधनवादिनावेव प्रत्याह। समानं चैतदिति। उभयवैधर्म्यादिति। नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यघटवैधर्म्याच्चास्पर्शवत्त्वादिति। तदेवं प्रकरणसमचतुष्टयम्। पूर्वपक्षवार्त्तिकं संशयसमसाधर्म्यसमाभ्यामिति (५४०।१३)परिहरति। नोभयपक्षसाधर्म्यात्तद्भेदोपपत्तिरिति। प्रकरणसमे हि स्वपक्षनिश्चयेन मया वादिपक्षसाधनं दूषणीयमिति बुद्ध्या प्रवर्त्तते। साधर्म्यसमसंशयसमयोस्तु वादिसाधनेन साम्यमात्रापादनेन तद्दूषणं, न तु प्रतिपक्षनिश्चयेनेति विशेषः। इह तु साम्यमात्रापादनं न साधनेन, किं तु दूषणैरित्येतावता समार्थः प्रयोगः सम इति बोद्धव्यम् ।। १६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १७ ।। अस्य प्रत्याख्यानम्। प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः। (सू. १७)।। द्वयोः साधनयोस्तदानीमगृह्यमाणविशेषयोः को ऽयमभिमानः प्रतिवादिनो यन्मयास्वपक्षसाधनेनैव वादिनः साधनं दूषणीयमिति। समानबलयोश्चेदयमात्मीयात्साधनात्स्वपक्षसिद्धिपमिच्छति अतो ऽनिच्छन्नपि वादिनापि साधनात्सिद्धिमभ्युपगमयितव्यः। अन्यथा स्वसाधनात्साध्यसिद्धिमुपजीव्य व्यक्तमियं राजंकुलस्थितिरिति। एवं व्यवस्थिते सूत्रभाष्ये योजयितव्ये। प्रतिपक्षात्प्रतिपक्षसाधनात्प्रकरणस्य प्रक्रियमाणस्य साध्यस्येति यावत्। सिद्धेः समानात् स्वसाधनात् प्रतिषेधस्य प्रतिवादिसाधनस्य स्वसाध्यसिद्धिद्वारेण परकीयसाधनप्रतिषेधस्यानुपपत्तिः। कस्मात्प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यत उक्तं प्रतिपक्षोपपत्तेः। फलतः परकीयसाधनस्य समानात्स्वसाधनात्प्रक्रियासिद्धिं स्वसाध्यसिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति प्रतिवादिना। नन्वेवं प्रकरणसमाव्हयो हेत्वाभासो नोद्भावनीयः प्रतिवादिना जात्युत्तरप्रसङ्गादित्यत आह। तत्त्वाऽनवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिः। स्वसाध्यनिर्णयेन परसाध्यविघटनबुद्ध्या प्रतिवादिना साधनं प्रयुज्यमानं प्रकरणसमजात्युत्तरं भवति। सत्प्रतिपक्षतया वादिनः साधनमनिश्चायकं करोमीति बुद्ध्या प्रतिपक्षसाधनं प्रयुञ्जानो न जातिवादी सदुत्तरवादित्वात्। सत्प्रतिपक्षताया हेतुदोषस्यानैकान्तिकादिवदुपपादितत्वात्। तत्त्वानवधारणादित्यनेन प्रकरणसमोदाहरणं दर्शितम्। वार्तिकं विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोत्तर इति।

तुल्यबलयोरेकतरस्मात्स्वसाध्यसिद्धिमभ्युपगच्छतोर्द्वयोरपि फलतो व्यभिचारः सिध्यति। न च विरुद्धाव्यभिचारी सम्भवति। अव्यभिचारो ह्यविनाभावः स च पञ्चरूपसम्पत्तिश्चतूरूपसम्पत्तिर्वा न विरुद्धाव्यभिचारिणि साऽस्तीत्यर्थः ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। १८ ।। १९ ।। २० ।। त्रैकाल्यासिद्धे र्हेतोरहेतुसमः (सू. १८)।। सूत्राभाष्यवार्तिकानि प्रमाणसामान्यपरीक्षाव्याख्यानेन व्याख्यातानि ।। १८ ।। १९ ।। २० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २१ ।। अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः (सू. २१)।। उदाहरणपुरःसरं सूत्रं योजयति। अनित्यः शब्द इति। अनित्यसाधर्म्यादनित्यं शब्दं ब्रुवाणो भवाननक्षरं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वं शब्दस्य ब्रूतइत्यर्थः। न साधर्म्यसमादौ वाद्यभिप्रायवर्णनमित्यतो भेदः ।। २१ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २२ ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्त्वाच्चार्थापत्तेः (सू. २२)।। तव्द्याचष्टे अनुपपाद्य सामर्थ्यमिति। तदेव खल्वनुक्तं वचनाल्लभ्यते यत्कल्पनमन्तेरण वचनार्थो न घटते यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्तइत्युक्ते रात्रौ भुङ्क्तइति। यथा वा यागेन स्वर्गं भावयेदित्युक्ते ऽन्तराऽपूर्वं कृत्वेति वाक्यार्थोपपादने तस्य सामर्थ्यात्। न त्वव्यभिचारिणः साधर्म्यात्साध्ये साध्यमाने ऽर्थादुक्तं भवति व्यभिचारिणा ऽपि साधर्म्येण साधयितव्यमिति। तस्य वाक्यार्थोपपादने ऽसामर्थ्यात्। तदन्तरेण वाक्यार्थोपपत्तेः। यदि पुनरनुपलब्धसामर्थ्यमनुक्तमपि गम्येत ततस्त्वया नित्यत्वापादने शब्दस्योच्यमाने ऽनुच्यमानमनित्यत्वं प्रत्येतव्यम्। तथा च भवदभिमतस्य नित्यत्वस्य व्यावृत्तिः। तदिदमाह अनित्यपक्षस्यानुक्तस्य सिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति। विपर्ययेणापि प्रत्यवस्थानसम्भवात्। अनैकान्तिकत्वमाह उभयपक्षसमा चेयमिति। व्यभिचाराच्चानैकान्तिकत्वमाह। न चेयं विपयर्यमात्रादिति। न हि भोजननिषेधादेवाभोजनविपरीतं सर्वत्र कल्पते। धनत्वं हि ग्राव्णः पतनानुकूलगुरुत्वातिशयसूचनार्थं न त्वितरेषां पतनं वारयति। वार्तिकं सुबोधम् ।। २२ ।। न्या. सू. ।।

५ ।। १ ।। २३ ।। एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः (सू. २३)।। यदि घटसाधर्म्यात्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटेनाविशेषो ऽनित्यत्वाख्यः शब्दस्य सत्त्वात्साधर्म्यात्सर्वेषां सर्वाविशेषप्रसङ्गः। न त्वेवं यथा प्रयनानन्तरीयकत्वादपि साधर्म्यान्न शब्दघटयोरनित्यत्वमविशेष इति प्रतिषेधो ऽविशेषसमः। अविशेष इत्यस्य विवरणमुभयोरनित्यत्वइति। देश्यं वार्तिकं साधर्म्यसमातो न भिद्यते इति (५४२।६)। परिहारवार्त्तिकं नैकसमस्तेति ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २४ ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। क्व चित्तद्धर्मानुपपत्तेः क्व चिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाः भावः (सू. २४)।। क्व चित्साधर्म्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ सति शब्दादेर्घटादिना सह तद्धर्मस्य घटधर्मस्यानित्यत्वस्योपपत्तेः क्व चित्साधर्म्ये शब्दस्य भावमात्रेण सह सत्त्वादौ भावमात्रधर्मस्यानुपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति योजना। एतदुक्तं भवति अविनाभावसम्पन्नं साधर्म्यं गमकं न तु साधर्म्यमात्रमिति। सद्भावो पपत्तिनिमित्तमिति सद्भावव्यापकमित्यर्थः। अत्रान्तरे वैनाशिकः सत्ताव्यापकमनित्यत्वं मन्वानो देशयति। अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरमिति। निराकरोति। एवं खलु वै कल्प्यमान इति। पूर्वपक्षोत्तरपक्षपवनिर्वाहस्तृतीये प्रपञ्चितः। अपि च सन्तः के चन प्रमाणावधृतनित्यत्वाः यथा ऽऽकाशादिगात्मपरमाणवः, के चित्प्रमाणविनिश्चितानित्यभावा यथा घटादयः तस्मात्सत्त्वमनैकान्तिकत्वादसाधकमित्याह सतश्च नित्यानित्यभावादिति। अपि च यत्प्रतिषेधाय प्रसङ्गापादनं तदेव प्रतिषेध्यं साधयति, न तु निषेधतीत्याहसर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरिति। वार्तिकं क्व चित्साधर्म्यमुपलभ्यत इति। व्याप्यतयेति शेषः। अथ शब्दवर्जमुच्यत इति तत्राह व्यर्थंवा सर्वभावग्रहणम्। उक्तश्च विशेषो ऽन्वयव्यतिरेकसंपन्नो हेतुरिति प्रयत्नान्तरीयकत्वं न तूत्तरः सद्भावोपपत्तेरित्यन्वयव्यतिरेकसम्पन्न इति ।। २४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २५ ।। उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः (सू. २५)।। यद्यनित्यत्वकारणं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते तदस्ति शब्दस्येत्यनित्यः शब्द इति। प्रकरणसमायां जातौ पक्षप्रतिपक्षसाधनयोः समानबलत्वे ऽपि प्रतिवादि स्वासाधनास्वपक्षसिद्ध्पवया वादिसाधनदूषणे प्रवर्त्तते, उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनेनैवेति विशेषः ।। २५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २६ ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः (सू. २६)।। वाद्यभिमतस्य साधनस्योपपत्तौ यत्कारणं तस्वय प्रतिवादिना ऽभ्यनुज्ञानादिति भावः। प्रकरणसमप्रत्याख्यानवदस्यापि प्रतयाख्यानं द्रष्टव्यम्। सुगमे भाष्यवार्तिके ।। २६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २७ ।। निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः (सू. २७)।। अनित्यत्वकारणस्येति। ज्ञापकस्येत्यर्थः। ननु यद्वृत्तयोगप्राथम्ययोः साधनधर्मो विषयो न तु साध्यधर्मः स हि तद्वृत्तयोगस्य विषयः एवं प्रयुज्यते यो यः प्रयत्नानन्तरीयकः स सर्वो ऽनित्यः अनेन हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यादन्यतो व्यावर्त्तितम्। अनित्यत्वं त्वनियतं स यद्यप्रयत्नानन्तरीयके शब्दे ऽन्यत्र वा भवेत् कः प्रयत्नानन्तरीयकत्त्वस्यानित्यत्वनियमविरोधः एवं हि स भवेद् यदि नित्यो ऽपि प्रयत्नानन्तरीयको दृश्येत न त्वेवमस्ति, तस्मादुपलब्धिसमाया उत्थानमेव नास्ति बीजाभावादित्यत आह वार्तिककारः सर्वसाध्याध्यारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युपलब्धिसमार्थः। (५४३।७) यद्यपि वर्णात्मकः शब्दो ऽनि त्यत्वेन साध्यतया विवक्षितः प्रकरणादनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति तथा ऽपि शब्दमात्रमनेन पक्षीकृतमित्यारोप्य भागासिद्धत्वारोपणं साधनस्येत्युपलब्धिसमार्थः। समारोपमेवोदाहरणान्तरेण दर्शयति। सर्वमनित्यमिति। शब्दोनित्य इति प्रतिज्ञायामपि सर्वमनित्यमित्नपवयारोप्येति योजना। भाष्यकारोदाहरणापतितोपश्चोदाहरणान्तरप्रदर्शनबीजम्। यस्त्वनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां सर्वानित्यत्वारोपो निर्बीज इति न तुष्यति तं प्रत्याह। श्रूयमाणेति। यद्यप्यनित्यः शब्द इति श्रूयते तथा ऽपि सामर्थ्यादाद्य इति विवक्षितः। शब्दान्तरोत्पादकत्वं सजातीयोत्पादकत्वमिति१ एवं च नायोगव्यवच्छेदेन शब्दानित्यत्वं हेतुरव्यापकत्वात्। नाप्यन्ययोगव्यवच्छेदेन हेत्वन्तरस्य विद्यमानत्वादिति जातिवादिनो ऽभिसंधिरिति ।। २७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २८ ।। अस्य प्रतयाख्यानसूत्रम्। कारणान्तरादपि तद्धर्मोयपत्तेरप्रतिषेधः (सू. २८) तव्द्याचष्टे। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवतेति। कारणतः प्रयत्नाच्छब्दस्योत्पत्तिनियमो विधीयते

वर्णानामनित्यत्वंव साधयितुम्। न तु कार्यस्य कारणनियमः, प्रयत्नादेव सर्वः शब्दो जायते न तु वायुसंयोगाद्वृक्षभङ्गादिति नियम उच्यते येनाव्यापकत्वं हेतोः स्यादिति। सूत्रार्थस्तु कारणान्तरादपि ज्ञापकान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेः साध्यधर्मोपपत्तेरप्रतिषेध इति। एतदेव वार्त्तिककारो व्याचष्टे अनित्यः शब्द इति ब्रुवता प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनेति शेषः। साध्यान्तराणां शाखाभङ्गजशब्दानां कारणमनित्यत्वज्ञापकं न प्रतिषिध्यते। यद्यपक्षीकृतानामपि कारणान्तरादनित्यत्वं भवति कामं भवत्वित्यर्थः। नापि शब्दस्य साध्यस्यानित्यत्वे कारणान्तरं प्रतययभेदभेदित्वादि प्रतिषिध्यते। एकदेशिमतमाह। अपरे तु परिहारं ब्रुवते यदेव प्रयत्नानन्तरीयकमितिं। तदेतद्पव दूषयति एतत्तु नाविवादादिति। अयमभिसंधिः। प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि कोष्ठ्यस्य वायोः क्रियायाः सा हि प्रयत्नवदात्मसंयोगाज्जायते। वायोः पुनरुरःस्थानादिषु संयोगविभागादयो न प्रयत्नानन्तरीयकाः प्रागेव तु शब्दः यदा चाद्यशब्दस्येयं गतिस्तदा कैव कथ प्रयत्नानन्तरीयकत्वे ऽन्त्यस्य श्रवणविवरसमवायिनः श्रूयमाण्स्य शब्दस्य। तस्माद्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्पय विना प्रमाणेन प्रतिपद्यते न तं प्रति किं चित्साध्यते प्रमाणेन। प्रमाणानधीनस्य प्रतिभासमात्रेण प्रमेयसिद्धेः सर्वत्र सुलभतवादिति। तदनेनापरितोषबीजमुक्तम्। अभ्युपेत्य शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वमाह। यदा तु प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति। देशयति। जातीति। परिहरति नेति ।। २८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। २९ ।। अनुपलब्धिसमप्रतिषेधस्य लक्षणं दर्शयितुं तत्प्रतिषेध्यं तावदाह भाष्यकारः। न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्यानुपलब्धिरिति। तस्मादुदकादिवदावरणादिरस्यानुपलम्भकारणं भवतीत्यत आह। गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमिति। प्रतिषेध्यमुत्क्वा। प्रतिषेधस्य जातेर्लक्षणमाह। तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः (सू. २९)।। व्याचष्टे तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपपद्यते। उपलभ्यमानत्वे उपलब्धिरूपतया अनुपलब्धित्वानुपपत्तेः। तथा चानुपलब्धेरनुपलम्भादनुपलब्धिर्नास्तीत्यावरणाद्युपलब्धिसिद्धिरिति। आवरण इवावरणानुपलब्धिरप्यनुपलब्धिसमेत्यर्थः ।। २९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३० ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः (सू. ३०)।। आवरणाद्यनुपलब्धिरावरणादीनामभावं गमयति। न त्वात्मनो ऽभावमावरणाद्युपलब्धिरूपं न ह्यसावनुपलब्धिरप्यात्मनो येनात्माभावं गमयेत्। उपलब्धिरप्युपलभ्यविषया नात्मविषया किं पुनरनुपलब्धिः। तस्मादनुपलब्धिरुपलभ्याभावहेतुः न हेतुरात्माभावस्य तथा सति सैव न स्यादिति न स्यादुपलभ्याभावो ऽपीत्यावरणं तदुपलब्धिनश्च स्यादिति। तदिदमाह भाष्यकारः। अनुपलम्भादित्ययमहेतुरिति। कस्मात्। अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः। एतद्व्याचष्टे उपलम्भाभावमात्रत्वादिति। मात्रग्रहणेन जातिवाद्यभिमतातमाभावरूपतां व्यवच्छिनत्ति। नन्वियमनुपलब्धिर्भवतूपलम्भाभावो मा च भूदुपलभ्यस्य किमायातमावरणाद्यभावस्येत्यत आह। यदस्ति तदुपलब्धेर्विषय उपलब्ध्या तदस्तीति विज्ञायते। न पुनरनुपलब्धेरनुपलम्भात्मतया तत्प्रतिज्ञेयमिति भावः। अनुपलब्धेः प्रज्ञेयमाह। यज्ञास्ति सोऽनुपलब्धेरिति। ननु ज्ञायतां किमेतावता ऽपीत्यत आह। सो ऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ इति। त्वया हि जातिवादिना आवरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भेनावरणोपलम्भमावरणं च प्रसञ्जयता ऽनुपलम्भस्य स्वविषयलोपेन प्रतयवस्थेयम्। एवं चेद्वरमस्यावरणतदुपलम्भौ विषयौ एवमनेन भावाभावबुद्धिव्यपदेशव्यवहाराः सकललोकयात्रावाहिनो ऽनुकूलिता भवन्ति, तदिदमुक्तं सो ऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ आवरणोपलम्भनिषेधविषयं प्रमाणमुपलब्ध्यभावे ऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषय मनुपलब्धिं प्रतिषेधति अपि तूपलब्धिमेव, जातिवादिनस्तु निषेध्येत तथा च सर्वलोकव्यवहारः समुच्छिद्येतेति भावः। अप्रतिषिद्धा चावरणाद्यवनुपलब्धिरावणादीनामभावं प्रति हेतुत्वाय कल्पते। ननु च नानुपलम्भमात्रमभावग्रहहेतुः मा भूच्चन्द्रमसः परभागे हरिणसदसद्भावसंशय इत्यत आह। आवरणादीनि त्विति। उपलभ्यं वोपलब्धिर्वा नानुपलम्भमात्रान्नास्तीति सिध्यति, अपि तु दर्शनयोग्यं सदिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननूपलब्धेः स्वविषयस्य प्रतिपादिकाया अभावादावरणादयो मा नामोपलभ्यन्ताम् अभावस्तु तेषां कुतस्त्य इत्यत आह अनुपलम्भात्प्रतिषेधकात्प्रमाणादनुपलब्धेर्यो विषयः

उपलभ्याभावः स गम्यते। न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहकारणानीति। तत्किमिदानीं साक्षादेवोपलम्भनिषेधकं प्रमाणमुपलभ्याभावं गमयति नेत्याह। अनुपलम्भात् उपलब्धिनिषेधकात्प्रमाणादनुपलब्धिरावरणस्य सिध्यति। कस्मादित्यत आह। विषयः स तस्योपलब्धिनिषेधकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धिः ततश्चावरणाद्यभाव इति द्रष्टव्यम् ।। ३० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३१ ।। न केवलं निषेधविषयप्रमाणगम्यताऽनुपलब्धेरुपपत्तिगम्या, अपि तु सर्वजनप्रत्यात्मवेदनीयेत्याह सूत्रकारः। ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेनादध्यात्मम् (सू० ३१)।। व्याचष्टे अहेतुरिति वर्तते। शरीरइति। प्रागुच्चारणाच् शब्दस्यानुपलब्धेरसत्त्वे साध्यमाने ऽनैकान्तिकत्वं स्याद् यदि तु पश्चाद्विशिष्येत आवरणाद्यसंभवे सतीति ततो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यादित्याशङ्क्य वार्तिककार आह। आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति प्रयोगः। (५४४।८) सत्त्वाभ्युपगमे चेत्यस्योपादानप्रयोजनमाह। आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमः। अयमर्थः। यद्यावरणासंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने कश्चिदर्थापतिसमया जात्या प्रत्यवतिष्ठते आवरणाद्यसंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने अर्थादापतितमावरणादिसंभवे सत्युपलब्धेरिति। यदा तु सत्त्वाद्यभ्युपगम इति। विषयविपर्ययस्सूच्यते तदावरणाद्यसभवे सत्यनुपलब्धेरसत्त्वमित्यस्य विपर्यय एवं प्रयोक्तव्यः। सत्त्वोपगमे चावरणाद्यसंभवे सत्युपलभ्येतेति अस्य विपर्ययस्याव्यभिचाराद् नार्थापत्तिसम इत्यर्थः ।। ३१ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३२ ।। साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः (सू० ३२)।। अस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां सत्त्वं साधर्म्यमिति ।। ३२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३३ ।। अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम्। साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च (सू० ३३) न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३४ ।। तदिदं जातिवादिना साम्यमापाद्य परमार्थप्रतिषेधमाह। दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः (सू० ३४)।। साधर्म्यामात्रं चाश्रित्यसाध्या विनाभावरहितमिति। देश्यवार्त्तिकमविशेषसमात इति। परिहरति भिद्यतइति। यच्चाविशेषसमउत्तरमिति। (५४५।७) सर्वानित्यत्वं हि परसञ्जयता न शब्दानित्यत्वं निषिद्धं भवतीति तत्रोक्तमित्यर्थः। अत्र शङ्कते नासाधनादिति। परिहरति। न विशेषहेतूपपत्तेरिति। सुगममन्यत् ।। ३४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३५ ।। नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः (सू० ३५) धर्मस्य सर्वदा भावाद्धर्मिणो ऽपि सर्वदा भावः न ह्यस्ति संभवः सामान्यसमवायातिरिक्तधर्मा नित्या धर्मी चानित्य इति ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३६ ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः (सू० ३६) नित्यमनित्यभावादिति हेतोरभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे च दोष इत्यर्थः। उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वम्। तत्र च परिप्रश्नानुपपत्तिः। यदि हि निरोधकादभावो ऽनित्यत्वं तथाऽपि प्रश्नानुपपत्तिः। अथाप्यस्मन्मते समवायस्तथा ऽपि तदनुपपत्तिः अनित्यत्वं हि शब्दस्यापरान्ताव च्छिन्नसत्तासमवायः। न चासौ शब्दाधेयस्तस्य स्वतन्त्रत्वादेवेत्यर्थः। वार्तिकम्। पृथगधर्मत्वेनानित्यत्वस्यानभ्युपगमादिति। (५४६।८) अनात्यन्तिकसत्तासमवायो ह्यनित्यता न चासौ समवायात्पृग्ग्धर्मो न च समवायो ऽपि धर्मो ऽनाश्रितत्वात्पारतन्त्र्येण तु निरूपणात्कथं चिद्धर्मीत्युच्यतइति। अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगो ऽनित्यतेत्युक्ते न युक्तः प्रश्न इति। न हि घटमानयेति प्रेषितः परिवृत्य पृच्छति किं घट आनेतव्य उत पट इति तादृशमेतदित्यर्थः। अपि चानित्यता नित्नपया ऽनित्या वेति विकल्पो नावतरति विरोधादित्यत आह। आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्येति। शङ्कते प्रतिषेध्येति। एवमभ्युपगच्छतो ऽयं दोष इत्येतत्परमेतद् न तु स्वपक्षोपवर्णनपरमेतदिति शङ्कार्थः। निराकरोति न विकल्पानुपपत्तेरिति। विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति। परिप्रश्नानुपपत्तेरित्युत्तरं विरोधस्योक्तमित्यर्थः ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३७ ।। प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः (सू. ३७) उदाहरणवपूर्वकमस्यार्थं व्याचष्टे प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति। कार्यत्वानित्यत्वे च परस्परासंकीर्णे प्रथमएवाध्यायेदर्शिते। उदाहृत्य जातिमवतारयति। एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यत इति। प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नानन्तरोत्पादो वा स्यात् प्रयत्नानन्तरोपलम्भो वा। न

तावत्पूर्वः कल्पो ऽसिद्धत्वात्। तस्मात्प्रयत्नानन्तरोपलम्भआस्थेयः तत्र कार्यसमं प्रतिषेधमाह प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानानां प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो यथा घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां मूलककीलकादीनां, तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो स्विदभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्ति। तदेवं कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः। येन तु कार्यसमा जातिरन्यथैवोक्ता तद्यथा ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते अन्यद् मृत्पिण्डड्डत्ध्;ादिकार्यत्वं घटस्य अन्यच्च विवक्षाप्रयत्नवायुप्रेरणाभिघातकार्यत्वं शब्दस्य तस्माच्छब्दकृतकत्वस्य घटादिकृतकत्वाद्भेदान्न साधनं कृतकत्त्वमनित्यत्वस्येति। सेयं कार्यान्यत्वेन प्रत्यवस्थानात्कार्यसमेति। तदाह कार्यत्वान्यत्वलेशेन यत्साध्यासिद्धिदर्शनं तत्कार्यसममिति भदन्तेनोक्तम्। कीर्तिरप्याह। 'साध्येनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने। सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिर्दोषः कार्यसमो मत' इति।। तदनेन यदीश्वरसाधननिरालरणायोक्तम्--- तनुगिरिसागरादीनामन्यत्कार्यत्वम् अन्यच्च प्रासादाट्टालगोपुरादीना मिति तदपि जात्युत्तरमेनेत्युक्तं भवति। न च प्रत्यक्षदृश्यमानं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं सौधादीनामिव तनुभुवनादीनां तास्तीत्येतावता भेदेन कार्यभेदे शब्दमात्राभेद इति साप्रंतम्। अभूत्वा भावलक्षणस्य कृतकत्वस्य संस्थानवत्त्वस्य वा वस्तुन एवाभेदात् तस्मादेतदप्ययुक्तम्। 'वस्तुभेदे प्रवृत्तेपि शब्दसाम्यादभेदिनः। न युक्ता ऽनुमितिः पाण्डुड्डत्ध्;द्रव्यादिव हुताशने'। न चेयं जातिरुत्कर्षापकर्षसमाभ्यां भिद्यते साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पेन प्रवर्तमानत्वात्तस्मात्सूत्रकारोक्त एव कार्यसमोसंकीर्ण इति युक्तमुत्पश्यामः ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३८ ।। अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्। कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः (सू० ३८)।। कार्यस्योत्पत्तिर्न लक्षणस्यान्यत्वे ऽभिव्यक्तिलक्षणात्कार्यात्प्रयत्नस्याभिव्यक्तिं प्रत्यहेतुत्वं न भवतीत्यत आह। अनुपलब्धिकारणस्यावरणादेरुपपत्तेरभिव्यक्तिहेतुत्वं स्याद् एवं तु नास्तीति व्यतिरेकपरं द्रष्टव्यम्। सति कार्यान्यत्वइति भाष्यं सूत्रवद्योजनीयम्। यत्र प्रयत्नानन्तरमित्यत्र यत्रतत्रयोर्व्यत्यासः तत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्यत्रानुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यतइति। कस्मादनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वमित्यत आह। व्यवधानायोगाच्चेति। (५०५।१) चो हेत्वर्थे। प्रयत्नानन्तरभाविन इति। विषयेण विषयिणमुपलक्षयति प्रयत्नानन्तरभाविन इत्यर्थः। अनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यस्य व्यतिरेकप्रधानतामाह। न तु शब्दस्यानुपलब्धीति। देश्यवार्तिकं संशयसमात इति। (५४७।७) परिहरति उभयसाधर्म्यादिति। विशेषानुपलब्धौ सत्यामुभयसाधर्म्यात्संशयसमः। इदं तु विशेषोपलब्धिमविवक्षित्वेति विशेषः। तदिदमुक्तमयं तु न तथेति। देशयति साधर्म्यसमात इति। निराकरोति न हेत्त्वध्यारोपणादिति। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्ययं प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेरित्यध्यारोप्य प्रतिषिध्यते। साधर्म्यसमे तु नारोपणमित्यर्थः। तदेवं जात्युत्तरवादिनं प्रति साधनवादिना सर्वत्रैव सम्यक् समाधानं स्वसाधनस्य वक्तव्यम्। एवं सति तत्त्वनिर्णये कथापर्यवसानं भवति ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ३९ ।। यदि पुनर्वाद्यपि जातिवादिनं प्रति साधनाभासेन प्रतयवतिष्ठते ततः षट्पक्ष्यां सत्यां न तत्त्वनिर्णयावसाना कथा भवेदिति शिष्यहितः सूत्रकारः समाधानाभासवादिनं प्रति षट्पक्षीमवतारयति। प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः (सू. ३९)।। तदेतत्सूनत्रावतारपरं भाष्यं हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते प्रतिवादिने ऽनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति। यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकं वादिनो वचनं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः। यो ऽयं प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेधो जातिवादिननः सो ऽप्यनैकान्तिकः। एवं ह्यैकान्तिकः स्याद्यदि सर्वमेव प्रतिषेधेद् यतस्तु किं चित्प्रतिषेधति किं चिच्च न, तस्मादयमनैकान्तिकः अतो ऽसाधक इत्यर्थः। व्याख्यान्तरमाह। अथ वा शब्दस्येति। नित्यपक्षो ऽभिव्यक्तिर्नोत्पाद एवमनित्यपक्षे उत्पादो नाभिव्यक्तिरित्ययं विशेषो न सिध्यत्ययं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्यर्थः ।। ३९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। १ ।। ४० ।। न केवलमस्यां जातावयं समाधानाभासो वादिनो ऽपि तु सर्वत्रैव जाताविति शिष्यान् शिक्षयति सूत्रकारः। सर्वत्रैवम् (सू. ४०) ।। अस्मिन्समाधाने प्रयुक्ते वादिना पुनर्जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः (सू. ४१)।। प्रतिषेधो जातिवादिनस्तस्य विप्रतिषेधो मूलसाधनवादिनस्तस्मिंस्तुल्यो दोष इति जातिवादिनः प्रत्यवस्थानमित्यर्थः ।। ४१ ।। न्या. सू. ।। ५

।। १ ।। ४२ ।। अथ पञ्चमं पक्षं साधनवादिनश्चतुर्थपक्षवादिनं प्रति मतानुज्ञापापादनमाह। प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा (सू. ४२)।। सेयं मतानुज्ञा तृतीये पक्षे पञ्चमपक्षवादिनो ऽपि साधन वादिन इति जातिवादी षष्ठपक्षस्थित आह। स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः (सू. ४३)।। स्वपक्षणे लक्ष्यते तदुत्थानत्वाज्जातिः स्वपक्षलक्षणा अनैकान्तिकत्वोद्भावनलक्षणा तामभ्युपेत्य अनुद्धूत्य प्रतिषेधे ऽपि जातिलक्षणे समानो ऽनैकान्तिकत्वदोष इत्युपपद्यमानं स्वपक्षे ऽपि दोषं परपक्षे जातिवादिपक्षे साधनवाद्युपसंहरति। तत्र चानैकान्तिकं हेतुं ब्रूते तदेवं स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षे यत्स्वयं दूषणं दत्तं तस्याभ्युपगमाद्वादिनो ऽपि समानोव दोष इति। जातिवादिनो वचनं षष्ठे पक्षे स्थितस्य तदेवं विस्तीर्य संकलय्याह। तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिन इति। सेयं षट्पक्षी समानदोषापादनेनानिर्णायकत्वात्पौनरुक्त्याच्च न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्ता, तस्मात्समाधानाभासेन जातिवादिनं प्रति न प्रत्यवस्थेयं, किं तु सम्यक् साधनेन, तथा च षट्पक्षी उपहतानावतरति। तत्त्वनिर्णयपर्यवसाना च कथा भवति। यदि त्वस्य कदा चित्सम्यक्साधनवादिनो ऽपि प्रतिभाक्षयात्समाधानं न स्फुरति ततो ऽत्यन्तपराजयाद्वरं संशयो ऽपीति न्यायेन समाधानाभासेनापि प्रत्यवस्थेयमेवेत्याशयवानाह। तेषां साध्वसाधुतायामिति। भाष्यव्याख्यया वार्तिकमपि व्याख्यातम्। एतास्तु जातयो न तत्त्वविवेकमुपकुर्वन्ति प्रयुज्यमानतया निराकरणीयतया त्वासामप्युपकार इति ।। ४१ ।।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां पञ्चमस्याध्यायस्याद्यमाह्निद्ध्ड्ड़१४;नकम्।।

----o----